

Јован Деретић

КАДА ПОЧИЊЕ НОВА СРПСКА КЊИЖЕВНОСТ?

Подела српске књижевности на стару и нову јесте темељна њена подела. О томе се слажу сви књижевни историчари. Међутим, слична сагласност не постоји око питања кад се једна завршава и када друга почиње. Нарочито је ово друго питање отворено – када стварно почиње нова српска књижевност – пошто књижевни историчари траже тај почетак у временским оквирима од скоро два stoleћа. По једнима, она почиње средином XVII века, по другима крајем тог stoleћа, након велике сеобе, по трећима 30-их година XVIII века с руским школама, неки виде у Доситеју њеног правог зачетника (Војислав Ђурић: „Једна је књижевност од Светог Саве до Доситеја а друга од Доситеја до данас”), неки опет у Вуку. А Вук се, као што је познато, дуго борио за свој коцнепт језика и књижевности и тек око средине XIX stoleћа наша литература као целина постајала је вуковска. Пошто су разлике такве, морамо се запитати: имају ли оне какву објективну подлогу или је реч само о разилажењу у мишљењима међу књижевним историчарима? И: како уопште доћи до одговора који може претендовати на објективност, кад ће сваки нови одговор бити само још једно мишљење о истоме?

У овом кратком излагању покушаћемо не да пружимо нов одговор на постављено питање него да откријемо ново становиште с којег се оно може разматрати. Нећемо говорити о томе какве су објективне књижевне чињенице и збивања нити пак о различитим виђењима тих датости у историји књижевности. Потражићемо нешто између тог двога. Запитаћемо се: шта о томе мисли сама књижевност? Јер, као што је познато, осим научно-теоријског мишљења о књижевности, постоји и књижевно мишљење у самој књижевности, оно мишљење које није одвојено од других аспеката књижевности нити систематизовано у засебне научне дисциплине. Неке области тог књижевног мишљења унутар књижевности добро су познате и доста проучаване: на пример, поетички ставови писаца, размишљања о књижевности која гравитирају ка поетици и теорији књижевности као научним дисциплинама. Али осим поетичке фун-

кције књижевности, постоји и њена књижевноисторијска функција која обухвата размишљања писаца о књижевности којој припадају, о писцима прошлости, о односу између прошлости и садашњости у књижевности, о традицији и сл. У тим рефлексима изражава се идентитет једне књижевности. Књижевност постаје свесна саме себе, почиње да мисли о себи као о нечем посебном.

Колико ми је познато, овој врсти књижевног мишљења поклоњена је највећа пажња у мађарској књижевној историографији. У њој је уведен појам „свести у књижевности” (*irodalmi tudat*) као основа за разумевање битних књижевно-историјских категорија као што су континуитет, традиција, иновација. У старијој мађарској књижевности, како истиче књижевни историчар Lórántj Czigány, није било такве књижевне свести, сваки писац водио је изолован живот, пишући за невелик број слушаца, обично пријатеља, без свести о томе шта се догађало у књижевној прошлости властите земље. *Irodalmi tudat* рађа се с настанком нове књижевности у последњим деценијама XVIII и првим деценијама XIX столећа, а највише је тај феномен изражен код Бешењија и Казинција, два писца чији је положај у мађарској књижевности сличан положају Доситеја и Вука у српској. Тек с њима као да је Мађарска постала свесна своје књижевне прошлости, ранија књижевност постаје њена жива традиција, а књижевно стваралаштво прошлости и савремености почиње да се доживљава као једна недељива целина, као национална књижевност.

У српској књижевности свест о себи манифестује се у свим раздобљима њеног постојања али на различите начине. Задржаћемо се најпре укратко на неким моментима њеног испољавања у средњем веку, а затим ћемо нешто шире говорити о Доситеју и Вуку с којима се рађа нова књижевна свест.

У нашој старој књижевности постоји снажно изражена свест о властитој индивидуалности. Она је примарно словенска и њене су битне компоненте: сећање на почетак те књижевности, писмо и језик као њени темељи, преводи као основни облик активности унутар ње. Свест о почетку делује од самог почетка те књижевности и надноси се над читав њен даљи развој. Анонимни писац расправе *О писменима*, Црноризац Храбар, с поносом истиче да Словени знају ко им је и када „писмена учинио” и „књиге превео”, док такво знање о својим почецима не поседује ниједан грчки књижевник. Око пет векова касније Константин Философ у расправи *Сказеније о писменах*, из једне друкчије перспективе, мање оптимистичке а више критичке, говори како је све добро почело с Ћирилом и како су се „добра и красна издања” после њега покварила. Има још једна заједничка тачка ових наших старих фи-

лолога: и један и други полазе од писмена, слова, која су за њих симбол читаве књижевности.

Упоредо са словенском, у нашој старој књижевности јавља се и српска самосвест, али она се изражава више на посредан начин, у тематици, и карактерише пре свега оригинално стварање. Српска историја као главни предмет књижевности, оригиналне, изграђује се плански, с осећањем њеног унутрашњег јединства и повезаности појединих појава унутар ње. У томе опет, иако у другом контексту, примарну улогу има модел почетка, стално истицање Немање и Саве као утемељивача, као духовних прародитеља народа. Другим речима, словенски идентитет наше старе књижевности је филолошки и културолошки, а српски – политички и идеолошки. И један и други су плански изграђивани и снажно су деловали у стварању појединих писаца. Ево једног примера. Патријарх Пајсије, један од последњих старих писаца, до сржи је прожет традицијом. Себе као писца он види у скромној улози опонашатеља старих: „Не рекох ништа своје, но од благодуховних пророка и богонаучених рибара и богоносних пастира и учитеља, с Богом изложих, колико је могуће и с поспешењем свете Царице и свете господе српске и учитеља наших”.

Та књижевна свест постепено се напушта током XVIII века и напоре до изграђује се нова свест. На почетку XIX века тај је процес углавном завршен што се види из књижевноисторијских ставова Доситеја и Вука.

Доситеј је овој теми посветио скоро цео предговор своје последње за живота објављене књиге, *Етика* (1803). Ево укратко шта он ту каже: Грци су први народ у Европи који се одликовао „у сваком роду високих наука и благородних художестава”; њихови су „воспријемници” Римљани а од ових су се просветили сви други европски народи; Јужни Словени, кад је дошао на њих ред, потпали су под Турке што је прекинуло „свако у наукам просвештеније”; једини је изузетак она „част” српског народа која је нашла склониште „под крилама цесарокраљевскога орла”. Након тога Доситеј, уз конвенционалне похвале, наводи најважније књижевнике и културне раднике и то како из епохе која је њему претходила (Жефаровић, Рајић, Орфелин, Јулинац) тако и оне из епохе којој сам припада (Вујановски, Текелија, Трлајић, Стојковић и др.). Из средњег века има само једно име, штампар Божидар Вуковић.

Одмах пада у очи да Доситејева концепција српске књижевности обухвата само оне појаве у њој које су обележене традицијом старе Грчке и Западне Европе. Запостављена је наша средњовековна култура у чијем се окриљу и сам Доситеј развијао у првом делу свог живота. Он је свестан значаја црквених књига из типографије Божидара Вуковића, али ипак њему је важнија штампарска вештина којом смо овладали од самих

тих књига. Доситеј окреће леђа нашем средњем веку, ставља у заграде читаву његову културу, као да је у питању девијација, скретање с главног колосека културног развитка човечанства, чије су основне карике, по њему: источни народи (о њима у том смислу говори у једном наравоучењу) – стари Грци – Римљани – модерна Европа.

Доситејев модел културе супротан је средњовековном не само зато што искључује средњи век него и типолошки. У средњовековном моделу нагласак је на оном што је било на почетку. Доситеј, напротив, упира поглед у будућност. За њега као да стварног почетка још није ни било, као да се он тек очекује. У прошлости он не види настављање нечега што је давно започело, он у њој тражи само предзнаке оног што тек треба да започне. Писци које је набројао за њега су само предзнаци нашег будућег националног и културног препорода или, како сам каже, они су „пожељемаго нашега пролећа презнаменованија и предвозвештенија”.

Вук је о проблему српске књижевности говорио више пута али је најважније оно што је о томе рекао у предговору *Српског рјечника*, изишлог петнаест година након Доситејевог *Етике*. У одбацавању прошлости ради оног што тек треба да дође он је још радикалнији од Доситеја. „Већ има близу иљада година како Србљи имају своја слова и писмо, а до данас још ни у каквој књизи немају правога свог језика!” Том реченицом почиње споменути предговор. Вук је свестан давнашњег почетка српске књижевности. Попут средњовековних писаца он на том почетку види стварање писма. Али тај почетак није био прави зато што књиге писане тим писмом нису биле на правом српском језику. Истински почетак могао би бити само онај када се књижевност окренула народном српском језику. Је ли се такав заокрет већ догодио у српској књижевности? И јест и није. „Тек 1783. године”, каже Вук, „први је Доситеј Обрадовић казао да треба писати српским језиком као што народ говори...” Од тог датума Вук је рачунао почетак српске књижевности. Али и тај почетак био је само почетак за невољу, јер ни Доситеј ни „учени Србљи” који су за њим кренули нису знали правога српског језика. Догодило се нешто парадоксално или, како Вук каже, догодило се „превелико чудо”: да има доста српских књига, али „до данас још немамо ни једне књиге да је управо написана по српској граматичи, као што народ говори”. Вук мисли да то и нису праве српске књиге, оне су само „тобоже српске”. С тог становишта, истински почетак српске књижевности могао би бити само онај када српски писци стварно почну писати српским језиком. А то је из перспективе *Рјечника* из 1818. била још неизвесна будућност.

У Вуковом критичком радикализму присутно је снажно осећање српске језичке и књижевне индивидуалности. И у томе су његови ста-

вови радикалан раскид с традицијом. У средњем веку основни, матични појам је словенска књижевност. У XVIII столећу, нарочито с Доситејем, српско се јасно издваја, али оно се не супротставља словенском већ се с њиме налази у некаквој природној повезаности, што се види и по имену „славеносербски” којим је тада покривено све српско. Вук је поставио захтев за разграничење српског и „славенског” како би се српска језичка и културна индивидуалност утемељила у себи самој. Традицију раније књижевности он и критикује зато што није била довољно српска, што је била „славенска”.

Али то није једино његово разилажење с традицијом. У читавој нашој књижевности до њега доминира рецептивни модел књижевности, по којем је основни вид књижевне активности превођење. Ни Доситеј у том погледу не раскида с ранијим схватањима. Култура је за њега једна, општа, универзална. Народи као да не стварају сваки своју културу, већ је само примају од једних а предају у наслеђе другим народима. Сви су они на овај или онај начин „воспријемници” њени. Доситеј је сматрао да је превођење неопходних дела с других језика први задатак тадашње српске књижевности. Иако је сам био одличан преводилац и тој врсти књижевне активности придавао велики значај, Вук је главно упориште за своје идеје тражио другде, у изворном стварању, нарочито у оном што се такорећи само од себе јавља у језику. Оно претходи писаној књижевности на исти начин као што природно знање језика претходи научном познавању његовом. „Који човек не зна ни за какву граматику”, каже Вук у предговору *Рјечника*, „нити за какав други језик осим свога, он може писати и без своје граматике; и управо онако као што треба: зашто му не може пасти на ум да пише друкчије, него онако као што говори; тако је, н.п. могао Омир спјевати *Илијаду* и *Одисеју* не знајући ни писати, као и наши старци и слијепци што су спјевали толику силу пјесама”. Насупрот традицији дотадашње писане књижевности, по језику само „тобоже српске”, Вук установљава другу традицију, која је и по језику и по духу српска, традицију усмене, народне књижевности, и у њеним оквирима посебно традицију народне поезије као њене највише вредности. Она је одувек постојала у народу, само што је књижевници нису примећивали, као ни језик на којем је стварана.

Вуково схватање нове књижевности претпоставља њену потпуну еманципацију од традиције, и то у двоструком смислу, еманципацију од традиционалног славизма у чијем се окриљу развијала ранија књижевност, и еманципацију од прималачког, подражавалачког, у својој основи, просветитељског схватања књижевног рада. Првом становишту Вук је супротставио свест о српској језичкој и књижевној индивидуалности,

друго је превладао указивањем на друкчије, по свом карактеру песничке и уметничке, а не просветитељске, моделе. Њих је налазио на домаћем тлу а није их тражио у другим књижевностима.

И на крају: нешто о проблему почетка нове српске књижевности. Почетак не треба никада схватити у апсолутном смислу, поготово га не треба тако схватати у историји и у духовним активностима, каква је књижевност. Позната је Гетеова опаска коју је забележио Екерман: „Кад је мени било осамнаест година и Немачкој је било исто толико”. Нова српска књижевност није настала одједном, она је настајала, настајала је у временским оквирима који се ипак могу доста прецизно одредити. Зато откривамо не један него многе њене почетке. Два су ипак најважнија, највише прекретничка: њих су обележили својим радом Доситеј и Вук. Уосталом, код ова два књижевника и најјаче је изражена потреба да се српска књижевност преобрази, да постане нешто сасвим друго и друкчије него што је до тада била.